

Justitsministeriet
Straffefuldbyrdelseskontoret
Att.: Lars Solskov Lind, kontorchef

København, den 24. marts 2020

Vedr. **DIGNITYs bidrag til Justitsministeriets overvejelser om brug af alternative former for disciplinærstraffe i Danmark**

DIGNITY – Dansk Institut mod Tortur (DIGNITY) takker venligst for det konstruktive møde med Straffefuldbyrdelseskontoret afholdt d. 6. marts og for muligheden for yderligere at bidrage med DIGNITYs ekspertise på dette område forud for Justitsministeriets overvejelser om brug af mere effektive og tidssvarende disciplinærsanktioner, jf. flerårsaftalen for Kriminalforsorgen 2018-21.

I lyset af den markante stigning i brug af strafcelle i danske fængsler over de seneste år, herunder langvarig strafcelle, sammenholdt med modsatrettede tendenser i andre europæiske lande (se nedenfor) bifalder vi Justitsministeriets og Kriminalforsorgens bestræbelser på i henhold til flerårsaftalen at se på mulighederne for at indføre nye former for disciplinærstraffe, reaktioner og incitamentsløsninger i danske fængsler.

Vi har fulgt debatten om anvendelse af isolation i Danmark siden den store reform af brugen af isolationsfængsling med hjemmel i retsplejeloven, som blev skudt i gang af en række rapporter i 1990erne,¹ og som har ført til et historisk lavt antal tilfælde. Til gengæld savner vi en tilsvarende kursændring vedrørende strafcelle med hjemmel i straffefuldbyrdelsesloven og en erkendelse blandt alle nuværende danske politikere af de alvorlige helbredsmæssige konsekvenser af isolation, og at isolation som disciplinærstraf ikke er en effektiv løsning på nogle af de underliggende problemer i fængsler.²

¹ Isolationsundersøgelsen (grundundersøgelse offentliggjort i 1994 og efterundersøgelse i 1997) og Betænkning 1358 om isolation under varetægtsfængsling (1998).

² Se nærmere Jules Lobel og Peter Scharff Smith, Solitary Confinement: Effects, Practices, and Pathways towards Reforms (2019).

Efter et kort resumé af den sundhedsfaglige evidens og de menneskeretlige standarder vedrørende brug af strafcelle (afsnit 1 og 2) opridser dette notat erfaringer fra andre lande fordelt på:

- a) lande, som har afskaffet strafcelle som disciplinærstraf og nu bruger mere tidssvarende sanktioner (afsnit 3 (a)).
- b) lande, som foretrækker alternativer til at regulere de indsattes adfærd og sikre sikkerheden i fængslerne (afsnit 3 (b)).
- c) lande, som afbøder skadevirkningerne af isolation (afsnit 3 (c)).

Dette notat drøfter ikke isolation i form af udelukkelse fra fællesskabet, jf. straffuldbyrdelsesloven § 68. Det er dog vores erfaring, at det i en politisk kontekst er værd at understrege sondringen mellem isolation som en pønål og som en forebyggende reaktion. Afskaffelse af strafcelle – eller en begrænsning heraf – udelukker ikke, at fængselspersonalet kan bruge isolation som en beskyttende eller forebyggende foranstaltning af sikkerhedsmæssige grunde.

Notatet fokuser på sammenlignelige lande. Hvis vi alene ser på de nordiske lande, er det tankevækkende, at Danmark har det absolut strengeste disciplinærsystem. Den kommende politiske proces kan skele til f.eks. Norge, som afskaffede isolation som disciplinærstraf i 2001 (se nedenfor), og som for nyligt har taget yderligere skridt i retning af en anerkendelse af isolationens skadevirkninger, jf. Høring i det norske Storting d. 14. januar 2020. Forinden offentliggjorde Sivilombudsmanden sin menneskeretlige kritik af brugen af isolation (bilag 5) og anbefalede bl.a. at:

- Etablere en nasjonal standard som sikrer at innsatte hver dag har mulighet til å tilbringe minst åtte timer i sosialt fellesskap med meningsfulle aktiviteter.
- Endre straffegjennomføringslovens bestemmelser, slik at disse sikrer at: isolasjon kun skal benyttes i ekstraordinære tilfeller og for så kort tid som mulig.
- Isolasjon i 22 timer eller mer i døgnet forbyr i de tilfeller som angis i Mandelareglerne.

Flerårsaftalens ønske om tidssvarende disciplinærstraffe er i øvrigt efter vores mening et vigtigt skridt på vejen til at imødekomme den alvorlige internationale kritik af Danmarks praksis fra FNs Torturkomité³ og senest fra Europarådet/CPT:

The Committee reiterates its view that, given the potentially very damaging effects of solitary confinement, disciplinary confinement should be imposed only in exceptional cases and for the shortest possible duration – no more than 14 days, and preferably less ... Any offences committed by a prisoner which might call for more severe sanctions should be dealt with through the criminal justice system... In this connection, there should be a rethink of disciplinary policy in prisons and, in particular, the cases in which solitary confinement may be imposed and the duration of such confinement.⁴

³ Anbefaling om at afskaffe brugen af strafcelle, jf. Concluding Observations februar 2016.

⁴ CPT rapport af 7. januar 2020, para 81.

1. Sundhedsfaglig evidens

Sundhedsvidenskabelig forskning har konkluderet, at isolation ofte har alvorlige negative sundhedsmæssige konsekvenser, jf. nærmere herom i DIGNITYs diskussionsoplæg og konferencerapport 2017 (bilag 1 og 2) og DIGNITYs faktaark om isolation.⁵ Der er dokumentation for, at isolation kan medføre angst, depressioner og en øget risiko for selvskade og selvmord, jf. seneste forskning som viser en højere dødelighed blandt indsatte, der har været i straffcelle.⁶ Skadevirkninger kan opstå allerede efter kun et par dage og stige for hver dag i isolation. Forskningen har også vist, at indsatte efter isolation har alvorlige fysiske, psykiske og sociale problemer.⁷

En international ekspertgruppe, ledt af DIGNITY, er ved at udvikle et evidensbaseret værktøj til dokumentation af skadevirkningerne af isolation. Vi holder gerne ministeriet orienteret om dette arbejde.

2. Menneskeretlige standarder og kritik

Fremtidige disciplinærstraffe skal afspejle forskellige hensyn, og der er brug for at finde løsninger, der fungerer i Kriminalforsorgen. Vi ønsker dog at understrege, at der ikke må herske tvivl om, at det danske disciplinærsystem skal overholde klare menneskeretlige krav, herunder i forhold til følgende syv hovedproblemstillinger:

- 1) Brugen af langvarig straffcelle over 14 dage (705 sager i 2019 mod kun 7 i 2015) er i strid med forbuddet i FNs standardminimumsregler (Mandela-reglerne), Europarådets torturkomité's standarder og går imod tendenserne i vores nabolande (se nedenfor).⁸ Ministeriet har erkendt, at Mandela-reglerne ikke fuldt ud følges i Danmark.⁹ I Danmarks nabolande bliver Mandela-reglerne citeret i domme vedrørende isolation (se f.eks. Norges Høyesterett dom af 7. november 2019, bilag 3).
- 2) Rutinemæssig brug af straffcelle i danske fængsler (4423 sager i 2019), heraf mange over 14 dage, er i strid med kravet om, at isolation kun benyttes i exceptionelle tilfælde, som sidste udvej og i korteste mulige periode (Mandela-reglerne regel 45, De Europæiske Fængselsregler regel 60 og CPT-

⁵ Se <https://dignity.dk/wp-content/uploads/fact-sheet-6-solitary-confinement.pdf>

⁶ Christopher Wildeman og Lars H Andersen, Solitary confinement placement and post-release mortality risk among formerly incarcerated individuals: a population based study, *Lancet Public Health* 2020; 5: e107–13.

⁷ Se bl.a. Isolationsundersøgelsen 1994 og 1997.

⁸ Langvarig isolation er blevet underkendt i delstaterne British Columbia og Ontario i Canada, og de sager verserer pt. ved Højesteret i Canada.

⁹ Svar på spørgsmål 288, 11. oktober 2019, <https://www.ft.dk/samling/20182/almdel/reu/spm/288/svar/1597563/2088934.pdf>

standarder). Til sammenligning anbefaler den engelske NPM, at isolation skal anvendes for den korteste mulige periode, og at alternativer til isolation altid overvejes.¹⁰

- 3) Proportionalitetsprincippet foreskriver, at mindst indgribende foranstaltning anvendes, og at indgrebet skal stå i rimeligt forhold til målet. Helbredsmæssige og andre skadevirkninger indregnes i proportionalitetsvurderingen. I de senere år er brugen af strafcelle udvidet til mindre forseelser, f.eks. rygning på egen celle og dårlig sprogbrug, og taksten er blevet højere (f.eks. i forhold til besiddelse af mobiltelefon). Det indebærer en risiko for, at proportionalitetsprincippet ikke er overholdt, f.eks. ved ikendelse af strafcelle på 10 dage for dårligt sprogbrug. Fratagelse af forhørslederens skøn om ikendelse af disciplinærstraf og normalreaktionsskemaerne kan gøre det sværere at implementere proportionalitetsprincippet.
- 4) EMRK artikel 3 indeholder et forbud mod umenneskelig og nedværdigende behandling. Anvendelse af strafcelle kan i konkrete tilfælde risikere at være i strid med dette forbud, herunder vedrørende de processuelle beskyttelsesgarantier.¹¹ EMRK artikel 8, som rummer en beskyttelse af enhvers privatliv og familieliv, gælder også i fængsler. EMD har i en sag om indsattes ret til at stemme understreget, at indsatte generelt nyder alle EMRKs rettigheder med undtagelse af retten til frihed.¹² Indgreb i privatlivet kan dog efter de konkrete omstændigheder være lovlige i medfør af de nærmere bestemte hensyn opregnet i EMRK artikel 8, stk. 2. Indsatte i strafcelle er i høj grad afskåret fra den almindelige sociale kontakt med andre (fængselspersonale, andre indsatte, sundhedspersonale m.fl.). Norske domstole har fortolket omfanget af privatlivsbeskyttelsen, jf. Oslo Tingsret i

¹⁰<http://www.nationalpreventivemechanism.org.uk/app/uploads/2017/02/NPM-Isolation-Guidance-FINAL.pdf>

¹¹ Se nærmere herom, Peter Vedel Kessing, *Strafcelle – isolation af indsatte i danske fængsler* (Juristen, no. 2, maj 2019).

¹² *Hirst mod England* (2005), para 69: "prisoners in general continue to enjoy all the fundamental rights and freedoms guaranteed under the Convention save for the right to liberty, where lawfully imposed detention expressly falls within the scope of Article 5 of the Convention. For example, prisoners may not be ill-treated, subjected to inhuman or degrading punishment or conditions contrary to Article 3 of the Convention (see, among many authorities, *Kalashnikov v. Russia*, no. 47095/99, ECHR 2002-VI, and *Van der Ven v. the Netherlands*, no. 50901/99, ECHR 2003-II); they continue to enjoy the right to respect for family life (*Ploski v. Poland*, no. 26761/95, 12 November 2002, and *X v. the United Kingdom*, no. 9054/80, Commission decision of 8 October 1982, DR 30, p. 113); the right to freedom of expression (*Yankov v. Bulgaria*, no. 39084/97, §§ 126-45, ECHR 2003-XII, T. v. the United Kingdom, no. 8231/78, Commission's report of 12 October 1983, DR 49, p. 5.

Glattcelledommen (isolation i politiarrest 2014)¹³ og Norges Høyesterett (2019).¹⁴ Vi opfordrer Justitsministeriet til i sine kommende overvejelser at tage højde for de menneskeretlige krav i EMRK artikel 3 og 8.

- 5) Mandela-reglerne henviser til, at unge under 18 år, gravide kvinder, indsatte med børn i fængslet, ammende kvinder og indsatte med psykisk eller fysisk funktionsnedsættelse (hvis tilstand vil blive forværret under fuldbyrdelse af strafcelle) ikke bør isoleres. Vi opfordrer til tilstrækkelig beskyttelse af disse særligt sårbare grupper.
- 6) EMRK artikel 13 opstiller en række krav om effektive nationale retsmidler, hvis der er sket et brud på en materiel rettighed i EMRK.¹⁵ For at sikre en effektiv klageadgang kunne det overvejes at give adgang til retshjælp, når fængselspersonalet træffer en beslutning om strafcelle, og/eller såfremt en indsat ønsker at klage over en beslutning om strafcelle til Direktoratet for Kriminalforsorgen eller indbringe sagen for domstolene. Disse modeller ville styrke procesgarantierne. Inspiration kan hentes fra Norge, hvor en række advokater har oprettet en pro-bono ordning, således at klager over beslutninger om isolation nu oftere indbringes for domstolene.
- 7) EMRK artikel 6 indeholder en ret til retfærdig rettergang. På vores møde henviste vi til, at mange forseelser, der sanktioneres med strafcelle, også er kriminaliseret i straffeloven. Den efterfølgende strafferetlige vurdering sammenholdt med den tidligere administrative vurdering af samme forhold rejser spørgsmålet, om sager vedrørende strafcelle lever op til kravet om en retfærdig rettergang.¹⁶

I lyset af ovenstående opfordrer vi ministeriet til at udarbejde en retlig vurdering af den danske praksis vedrørende brug af strafcelle, herunder dens overensstemmelse med Danmarks internationale forpligtelser og praksis i andre lande, evt. i form af en betænkning.

¹³ Dom af 2. juni 2014 TOSLO-2013-103468 (Bilag 4). Domstolen konkluderede, at "bruken av isolasjon overfor A i Sentralarresten i Oslo politidistrikt 15. til 20. februar 2013, og 22. til 26. april 2013, krenket hans rettigheter etter EMK artikkel 14, jfr artikkel 8."

¹⁴ Dom af 7. november 2019 HR-2019-2048-A (Bilag 3).

¹⁵ Se nærmere Peter Vedel Kessing: Strafcelle – isolation af indsatte i danske fængsler (Juristen, no. 2, maj 2019).

¹⁶ Ib.

3. Alternativer til Strafcelle

Dette afsnit bygger på præmissen om at fastholde et disciplinærsystem i danske fængsler for at kunne adressere indsattes adfærdsmæssige problemer og samtidig enten afskaffe isolation (afsnit 3.1), i højere grad bruge andre former for disciplinærstraf (afsnit 3.2) og/eller begrænse skadevirkningerne af isolation på forskellig vis (afsnit 3.3).

Det er værd at bemærke, at en læsning af CPTs rapporter fra Europarådets 47 medlemslande afslører, at kun meget få lande, inklusiv Danmark, har modtaget en meget streng vurdering af deres brug af isolation som disciplinærstraf.¹⁷ Mange sammenlignelige lande bruger en eller flere af nedenstående mere tidssvarende løsninger.

3.a Afskaffelse af isolation som disciplinærstraf og brug af alternativer

I de videre politiske drøftelser bør det fremhæves, at afskaffelse af strafcelle som *disciplinærstraf* ikke vil ændre ved, at den indsatte retsforfølges ved domstolene for forseelser, som tillige er strafferetligt sanktioneret (f.eks. vold, groft hærværk, besiddelse af våben eller narko og besiddelse af mobiltelefoner i lukkede fængsler), og at dette sker under strafskærpende omstændigheder, jf. L 2016 1728. Et politisk ønske om at slå hårdt ned på disse forseelser kunne således imødekommes ved kriminalisering eller yderligere skærpelse af strafferammen.

Sverige¹⁸ har afskaffet brugen af strafcelle som disciplinærstraf og anvender følgende to foranstaltninger over for indsatte, som ikke overholder fængselsreglementet¹⁹:

- Advarsel.
- Udskydelse af prøveløsladelsen (udskydelse kan ske i max. 6 mdr. og er den mest indgribende foranstaltning. Den anvendes ikke, hvis der rejses almindelig straffesag for samme handling).²⁰

I øvrigt anvender *Kriminalvården* i Sverige forskellige incitamerter til at fremme god opførsel og overholdelse af fængselsreglerne, herunder hurtigere mulighed for at

¹⁷ Der henvises til CPTs rapporter vedrørende Estland, Irland, Letland, Slovakiet og Tyrkiet.

¹⁸ Vi henviser til DIGNITYs notat om Norge og Sverige til Folketingets Retsudvalg af 26. november 2018 (Bilag 6).

¹⁹ Fängelslag (2010:610), kap. 12.

²⁰ En dom for strafbart forhold udelukker disciplinær reaktion (udskydelse af prøveløsladelsen) for samme forhold, jf. Hans Jørgen Engbo og Peter Scharff Smith, *Fængsler og menneskerettigheder* (2012), s. 223.

blive overflyttet fra et lukket fængsel (udgangspunkt) til et åbent fængsel med bedre vilkår.

Norge²¹ har også afskaffet brugen af strafcelle som disciplinærstraf og anvender følgende administrative straffe²²:

- En skriftlig irettesættelse.
- Fratagelse af retten til udgang i en periode (max. 4 måneder).
- Fratagelse af dagpenge i en given periode.
- Fratagelse af andre privileger i given en periode.
- Udelukkelse fra fællesskab med andre indsatte i op til 20 dage (tab af fritidsfællesskab).

Udelukkelse fra fællesskabet indebærer, at den indsatte er udelukket fra fællesskab med andre indsatte i fritiden (dvs. tab af fritidsfællesskab), men han/hun har fortsat mulighed for at deltage i arbejde, undervisning eller programaktiviteter. Den indsatte indgår således i relationer med fængselsansatte, sundhedsarbejdere, præster, skolelærere, sociale konsulenter, bibliotekarer m.fl.

Halden fængsel i Norge er et godt eksempel på, hvorledes sikkerheden i fængsler kan tilgodeses uden anvendelse af strafcelle. Hovedfokus er på forholdet mellem ansat og indsat og på at støtte og motivere de indsatte, som involveres i mange aktiviteter og får ansvaret for visse fængselsforhold. Tankegangen understøtter princippet om dynamisk sikkerhed.²³

Et andet eksempel på god fængselspraksis er HMP Grendon & Springhill fængsel i England, hvor indsatte afsoner alvorlige fængselsstraffe. Tilgangen er psykoterapeutisk og med fokus på at inkludere de indsatte i aktiviteter og på dynamisk sikkerhed som det bærende princip. På DIGNITYs Konference om Isolation i 2017 understregede den daværende fængselsdirektør på Grendon, at isolation ikke virker efter hensigten, men er skadeligt for resocialiseringsprocessen, og derfor slet ikke anvendes i HMP Grendon & Springhill.²⁴

²¹ Vi henviser til DIGNITYs notat til Folketingets Retsudvalg af 26. november 2018 (Bilag 6).

²² Straffegjennomføringsloven § 40.

²³ Se Konferencerapport 2017 (bilag 2). Se også Linda Kjær Minkes sammenligning mellem Nyborg og Halden fængsel, <https://www.tv2fyn.dk/nyborg/ekspert-om-problemer-i-nyborg-faengsel-i-finder-loesningen-i-norge>

²⁴ Se også Joseph Lucas og Matthew Jones: An Analysis of the Deterrent Effects of Disciplinary Segregation on Institutional Rule Violation Rates (2017), Criminal Justice Policy Review 1.

3.b Andre former for disciplinærstraf

Det er vigtigt at understrege, at andre sammenlignelige lande i stil med Danmark også har oplevet en ændret fængselspopulation over de seneste år med flere voldsparete bandemedlemmer i fængslerne. Det har dog ikke ført til øget brug af isolation som disciplinærstraf, og i lande som Norge og Sverige løses problemerne som nævnt uden brug af isolation som disciplinærstraf.

I tillæg til de former for disciplinærstraf som anvendes i Sverige og Norge (se ovenfor) og de to nuværende mildere former for disciplinærsanktion i det danske system (bøde og advarsel) kan følgende eksempler fremhæves:

- **England:** Fratagelse af visse privileger, udelukkelse fra fællesskabet og fratagelse eller reduktion af indtægter ("earnings").²⁵
- **Holland:** Begrænsning af retten til at se TV.
- **Island:** Reprimande, reduktion af betaling for arbejde (normalt 1 – 3 uger), skærmede besøg fremfor åbne besøg og fratagelse af visse privileger (f.eks. retten til at opbevare forskellige ikke-standard genstande i cellen).
- **Skotland:** Fratagelse af visse privileger i op til 14 dage.

3.c Lempelser i brug af strafcelle for at afbøde skadevirkninger af isolation

En gennemgang af praksis i europæiske lande viser, at skadevirkningerne af isolation kan begrænses på følgende måde:

- 1) Længden af Isolation begrænses
 - a. Kortvarigt: Skotland (3 dage).
 - b. Max. 14 dage: Finland, Island, Holland og England.
 - c. Krav om altid at anvende den korteste mulige isolationsperiode.²⁶
- 2) Begrænsning af kategorien af indsatte som må isoleres²⁷
 - a. Forbud mod isolation af børn og mindreårige: Sverige og Norge (se ovenfor); Skotland (dog 3 dage for unge mellem 16-18 år) og England.²⁸

²⁵ Se UK Prison Rules (Rules 51-61), tilgængelig på <http://www.legislation.gov.uk/ukxi/1999/728/contents/made>

²⁶ Se anbefaling fra NPM England (2017):

<http://www.nationalpreventivemechanism.org.uk/app/uploads/2017/02/NPM-Isolation-Guidance-FINAL.pdf>

²⁷ I tillæg til de nævnte kategorier henvises til forbud mod isolation af kvinder og psykiske syge indsatte i staten Colorado i USA.

²⁸ Forbud mod isolation af børn gælder også i staten Colorado i USA.

- b. Alternativer til isolation skal overvejes: England.²⁹
- 3) Begrænsning af forseelser i forhold til hvilke isolation må anvendes: England. Der henvises også til praksis fra Maine i USA, hvor isolation som disciplinær sanktion kun anvendes overfor "an extremely serious offence such as a fight involving weapons".³⁰
- 4) Tiltag til at bløde isolationsregimet op:
 - a. Adgang til fællesskab under isolation med andre.³¹
 - b. Mere skånsom model med adgang til at følge et arbejdsforløb eller weekend-arrest.³²
 - c. Længere gåture og mere end 1 time dagligt.
 - d. Mere kontakt med fængselspersonale som kan holde fast i det vigtige relationsarbejde.
- 5) Bedre retsgarantier og kontrolforanstaltninger
 - a. Adgang til en forsvarsadvokat i sager om disciplinærstraffe (Frankrig).

Der henvises også til forebyggende tiltag i stater i USA, som har ført til mindre brug af isolation, inklusiv Colorado som indførte særlige afdelinger for indsatte med psykiske sygdomme³³ og New York.³⁴

Konklusionen er således, at der er brug for en grundlæggende gennemtænkning af det danske disciplinærsystem med øget fokus på, hvad der virker fra en fængselsfaglig vinkel, og på at undgå alvorlige sundhedsfaglige konsekvenser og brud på menneskeretlige standarder. Ny viden og læring fra andre lande bør inspirere til at foretage de nødvendige ændringer og til at fremme en forståelse blandt samtlige Folketingets partier om behovet for en kursændring.

²⁹ Se retningslinjer fra den nationale NPM (2017): "Evidence should be provided to demonstrate that alternatives to isolation have been considered".

<http://www.nationalpreventivemechanism.org.uk/app/uploads/2017/02/NPM-Isolation-Guidance-FINAL.pdf>

³⁰ Se Konferencerapport s. 14.

³¹ Der henvises til praksis i staten Maine i USA og til de seneste ændringer i brugen af straffecelle overfor mindreårige i Danmark (2018).

³² Se Hans Jørgen Engbo | Marte Rua og Peter Scharff Smith (red.), *Isolasjon – et fengsel i fengselet* (2019), kapitel 10: Normalisering og isolation s. 246.

³³ Se nærmere Jules Lobel og Peter Scharff Smith, *Solitary Confinement: Effects, Practices, and Pathways towards Reforms*, Kapitel 18: Colorado Ends Prolonged, Indeterminate Solitary Confinement, by Rick Raemisch, s. 311.

³⁴ Se Konferencerapport 2017, s. 14.

Fængselsforbundet og DIGNITY har i øvrigt anmodet Folketingets Retsudvalg om et foretræde med henblik på at fremføre vores synspunkter om brugen af straffecelle i danske fængsler, og vi afventer pt. en dato for foretrædet.³⁵

Afslutningsvis vil vi gerne minde om vores og Institut for Menneskerettigheders fælles konference på Christiansborg. I indikerede på vores møde et ønske om at deltage i konferencen, og at I ville foreslå et gunstigt tidspunkt for afholdelse af konferencen afhængig af forløbet i forligskredsen. Det hører vi gerne nærmere om.

Med venlig hilsen

Elna Søndergaard

Seniorjuridisk rådgiver, DIGNITY

- Bilag 1 DIGNITY Diskussionsoplæg Konference 2017.
- Bilag 2 DIGNITY Konferencerapport 2017.
- Bilag 3 Norges Høyesterett dom af 7. november 2019 (HR-2019-2048-A).
- Bilag 4 Glattcelledommen, Norges Høyesteret dom af 2. juni 2013.
- Bilag 5 Norges Sivilombudsmand: Særskilt melding til Stortinget om isolasjon og mangel på menneskelig kontakt i norske fængsler (2019).
- Bilag 6 DIGNITYs notat til Folketingets Retsudvalg af 26. november 2018.

³⁵ Der henvises også til DIGNITYs foretræde for Folketingets Retsudvalg d. 27. april 2017.